

Bronisław Siemieniecki

Kulturowe uwarunkowania znaku, znaczenia i kontekstu

Abstrakt: W artykule podkreślona została rola i miejsce kultury w dyskusji nad znakiem, znaczeniem i kontekstem. Przeanalizowano pojęcie znaczenia, ukazując wielość podejść, poglądów i stanowisk. Ukazano różne poziomy prowadzonych analiz i wynikające stąd problemy. Na tym tle zaprezentowano uwarunkowania kulturowe. Przedmiotem rozważań są też czynniki decydujące o kontekście, takie jak: genetyczne, sytuacyjne, społeczne i doświadczenie.

Słowa kluczowe: kultura, znak, znaczenie, kontekst.

Abstract: In this article the role and the place of culture in the debate about symbols, meaning and context is presented. The concept of meaning is analysed, showing numerous approaches, points of view and positions.

Various levels of analyses are also presented as well as the resulting problems. On this basis, cultural conditioning is presented.

Factors which determine context, such as genetics, situation, community and experience, are also considered.

Keywords: culture, symbol, meaning, context

Proces komunikowania już od czasów starożytnych budził zainteresowanie filozofów. Dziś stał się przedmiotem rozważań także lingwistów, psychologów, specjalistów od mediów, kultury i edukacji. Przyczyną tak szerokiego zainteresowania tym procesem jest wpływ aktu komunikowania na życie człowieka. W poszczególnych dyscyplinach naukowych gromadzona jest coraz większa wiedza na temat komunikowania, tworzony jest aparat pojęciowy oraz budowane modele objaśniające proces przepływu informacji. Rozwój badań nad znakiem, znaczeniem i kontekstem spowodował powstanie wielu opracowań i różnorodnych opinii na ten temat. Ze względu na ograniczoność niniejszego artykułu skoncentruję się tylko na problemie uwarunkowań kulturowych i medialnych.

Przez wiele lat w europejskiej nauce dominowało myślenie oparte o logikę stanowiącą podstawę linearnego modelu komunikowania. W efekcie wszystko, co nie mieściło się w newtonowskim modelu myślenia było pomijane lub odrzucane. Również kulturę próbowano szufladkować i umieszczać w obrębie modelu linearnego procesu przetwarzania informacji w mózgu człowieka. Szybko jednak okazało się, że bez postępu w badaniach nad rolą i miejscem kultury w procesie przetwarzania informacji trudno jest wyjaśnić zjawiska i procesy występujące trakcie przetwarzania informacji.

Przyglądając się badaniom nad znakiem, znaczeniem i kontekstem można zauważyć kilka poziomów prowadzonych analiz. Nie ułatwia to wymianie poglądów i stanowisk między badaczami. Szczególnie widoczne są różnice na poziomie informacji, wiadomości, czy komunikatu. Sam fakt trudności w zdefiniowaniu takich pojęć, jak np. informacja prowadzi do wielu nieporozumień lub wręcz uniemożliwia nawiązanie dialogu między poszczególnymi teoriami, a często także poglądami badaczy w obrębie jednej teorii. Jak wspomniałem powyżej najdłuższą historię mają badania w obrębie filozofii. Nadały one kształt widzenia znaku, znaczenia i kontekstu w innych dyscyplinach naukowych. Ponieważ w obrębie filozofii występuje szereg teorii miało to istotny wpływ na koncepcje w psychologii poznawczej, medioznawstwie, pedagogice medialnej i innych dziedzinach wiedzy przyczyniając się do wielości definicji pojęć znak, znaczenie i kontekst.

Pojęcie znaczenia

Ze względu na ograniczoność niniejszego artykułu skoncentruję się na dwóch obszarach mających znaczący wpływ na podejmowane problemy: filozoficzno-lingwistyczne oraz psychologiczne.

W ujęciu filozoficzno-lingwistycznym znaczenie traktowane jest jako:

- pojęcie, typ myśli lub treść (asocjacyjno-subiektywistyczna koncepcja Locke'a, asocjacyjno-sybiektywistyczna koncepcja Odegna i Richarda, konotacyjna koncepcja Milla);
- przedmiot (koncepcja Fregego, idealistyczna koncepcja Husserla, intencjonalna koncepcja Ingardena).

Znaczenie wyznaczane jest też przez: użycie, sytuację lub stereotyp (operacjonistyczna koncepcja Wittgensteina, koncepcja H. P. Grice'a i socjolingwistyczna koncepcja Putnama) oraz reguły albo warunki prawdziwości lub zasadnej stwierdzalności (koncepcja Ajdukiewicza, Davidsona, Dummetta) (por. Żegleń 2000).

W obszarze psychologii występuje także kilka teorii. Spośród wielu najczęściej wymienia się referencyjną, obrazową, encyklopedyczną, cech, prototypów oraz syntezy: cech i prototypów (Sternberg 2001).

Generalnie pod pojęciem „znaczenie” określa się tu informację o czymś, do czego się ona odnosi. Przyjmuje się, że nosicielem znaczenia jest znak (*Słownik Psychologiczny* 1985, s. 362).

Wielość teorii skutkuje różnorodnością definicji znaczenia. Dlatego w dalszych rozważaniach przyjrzymy się tylko tymi, które związane są z przedmiotem rozważań. Termin „znaczenie” określany jest w *Słowniku Języka Polskiego* (1978, s. 1014) jako „element treściowy związany z formą wyrazową, z danym znakiem, sens”. Przytoczona definicja przypisuje „znaczeniu” związek z wyrazami lub znakami, czyli ma ono charakter semantyczny. W tym przypadku „znaczenie” jest utożsamiane z pojęciem „sensu”¹.

Z kolei S. C. Peirce (cyt. za: Jakobson 1989, s. 55) definiuje „znaczenie” jako „przekład znaku na inny system znakowy”.

Przenosząc przytoczone definicje na grunt antropologii kulturowej można powiedzieć, że „znaczenie” jest wynikiem aktywnego procesu odbywającego się w mózgu człowieka, u podstawy którego legły procesy kulturowe. Oznacza to, że „znaczenie” nie jest właściwością czy cechą rzeczy lub zdarzenia, lecz częścią procesu czy układu zależności i powiązań (Pryluck 1988, s. 47), a równocześnie jest warunkowane przez te rzeczy lub zdarzenia.

Wspomniana definicja S. C. Peirce'a wskazuje także na związek znaczenia z kodowaniem. Wychodząc od modelu komunikowania interaktywnego można powiedzieć, że na formowanie się znaczenia w umyśle odbiorcy informacji mają wpływ trzy ściśle ze sobą powiązane procesy:

- pierwszy to nadawanie znaczenia informacji przez nadawcę.

¹ Rozumienie znaczenia jako sensu występuje często w tradycji pedagogicznej, na którą duży wpływ miał Tadeusz Tomaszewski.

- drugi, to odczytanie znaczenia przez odbiorcę i związane z tym jego działanie;
- trzeci to odcyfrowanie przez nadawcę znaczenia informacji zwrotnej i w związku z tym podjęcie przez niego odpowiednich działań.

Już pobieżna analiza tego klasycznego układu wskazuje, że bez uwzględnienia sfery kulturowej, a także cech biologicznych osób komunikujących się trudno jest określić mechanizm tworzenia znaczenia. Pewien wgląd w ten mechanizm można uzyskać dokonując analizy językowej przekazu.

Problem kontekstu

Kiedy Noam Chomsky ogłosił swoją koncepcję języka spowodował wzrost zainteresowania problematyką lingwistyki poznawczej. W efekcie badania nad znakiem, znaczeniem i kontekstem zostały zdominowane przez podejście filozoficzno-lingwistyczne. Szybko rozwijające się badania w tym obszarze przyczyniły się do znacznego postępu w pracach nad przetwarzaniem informacji w mózgu człowieka. Jednak nie doprowadziły one do przełomu w obszarze sztucznej inteligencji, co spodziewano się szybko osiągnąć. Przyczyną tego stanu rzeczy jest przede wszystkim zbyt małe zainteresowanie wpływem całej kultury, a nie tylko języka na proces komunikowania. Tezę tę potwierdzają badania lingwistyczne prowadzone w Stanach Zjednoczonych, mające doprowadzić do stworzenia maszyny translatorskiej, która tłumaczyłaby teksty z rosyjskiego i z innych języków na język angielski. Po wielu latach dociekań i dużych nakładów finansowych nie osiągnięto oczekiwanych wyników. Problem tkwił w tym, że badania koncentrowano na kodzie językowym, a zupełnie pomijano szeroki kontekst kulturowy, który wywiera wpływ na zmianę odcieni znaczeniowych (por. Hall 2001, s. 91). W efekcie tak rozumiana komunikacja była niekompletna i nie dawała oczekiwanych wyników.

Przyczyn niepowodzenia tego przedsięwzięcia należy upatrywać w zbyt wąskim nakreśleniu koniecznych badań i skoncentrowaniu się wyłącznie na kodzie językowym. Własności linearne języka spowodowały, że mieliśmy do czynienia z szeregiem uproszczeń w wyrażaniu otaczającej nas rzeczywistości, co powodowało spłylenie problemu znaczenia i kontekstu. Tymczasem płaszczyzna symboliczna osadzona jest głęboko w środowisku kulturowym. Chodzi o to, że nieskomplikowane wydarzenie jest o wiele bardziej złożone aniżeli najbardziej wyrafinowany język używany do jego opisu. Z kolei pismo jest abstrakcyjną for-

mą mowy i określa jedynie, co ktoś powiedział lub mógł powiedzieć (Hall 2001, s. 91).

Warto w tym miejscu przytoczyć jeszcze jeden problem występujący na styku znaczenie i język. Benjamin Lee Whorf uważa, że ludzie mówiący różnymi językami zapamiętują świat odmiennie. Z kolei Eleonor Rosch wyraziła pogląd, że język opiera się na percepcji. Próbą pogodzenia wspomnianych koncepcji jest pogląd umiarkowany, w którym zakłada się, że system semantyczny powstaje i kształtuje się na podstawie naszego postrzegania świata, ale informacja kodowana jest w systemie językowym (Baddeley 1998, s. 133). Człowiek interpretuje słowa w kontekście wyznaczonym przez naszą ogólną wiedzę o otaczającym świecie.

Współcześnie przyjmuje się, że słowa i znaczenia stanowią dziedziny odrębne, ale powiązane ze sobą. Za takim stanowiskiem badacze przytaczają trzy argumenty:

- każdy z istniejących języków zawiera słowa, których znaczenie jest specyficzne oraz znaczenia, którym nie odpowiadają pojedyncze słowa. Ten stan rzeczy nie występowałby, gdyby słowa i znaczenia zawsze były ze sobą ściśle związane;
- słowa i znaczenia stanowią wzajemne niedokładne odwzorowanie. Jednemu słowu możemy przypisać wiele znaczeń i odwrotnie jednemu znaczeniu możemy przypisać wiele słów (synonimia);
- znaczenie może się zmieniać w zależności od kontekstu, co wyraźnie jest widoczne przy analizie zjawiska elastyczności (Reeves, Hirsh-Pasek, Golinkoff 2005, s. 175–177).

Odrębność i jednocześnie związek występujący pomiędzy znaczeniem i językiem uzależniony jest od kultury, w której funkcjonuje człowiek. Od urodzenia zanurzeni jesteśmy w morzu kultury, na co zwraca uwagę wielu badaczy np. Wygotski (1989), Wittgenstein (1953). Świat oglądamy wyłącznie poprzez kulturę, stanowiącą swego rodzaju okulary (por. Tomasello 2002, s. 268–269). Mamy zatem do czynienia z sytuacją, w której znaczenie przedmiotów, zjawisk, procesów odkrywamy poprzez przekaz kulturowy. Przyswajając sobie narzędzia i symbole tworzymy nowe formy reprezentacji poznawczych. Dlatego bez uwzględnienia tego obszaru trudno jest wskazać rolę i miejsce kontekstu w komunikowaniu.

Analizując wpływ kultury na znaczenie już na wstępie pojawia się szereg problemów, np.: na ile kultura jest wykorzystywana do świadomego określania rzeczywistości a na ile podlega procesom nieświadomym, jaki w tym procesie jest udział kultury a jaki genetyki? Na to drugie pytanie próbował odpowiedzieć wiele lat temu Wilson w stworzonej przez siebie teorii socjogenetycznej. Wystąpił tu jednak istotny problem: biologia poddawała się twardej empirii i fizycznej logice,

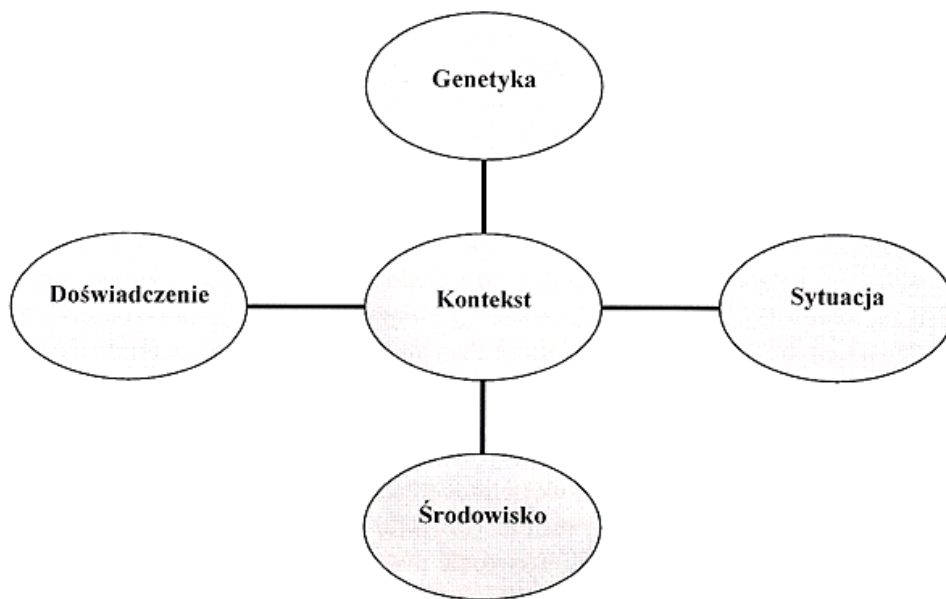
natomiast kultura wymykała się spod tej kontroli poprzez jej heurystyczny i probabilistyczny charakter. Przy tworzeniu znaczenia niezbędny jest proces abstrahowania, u którego podłoża leżą uwarunkowania kulturowe. Ponieważ jest on tylko częściowo aktem świadomym, wymyka się twardym regułom myślenia algorytmicznego. W procesie abstrahowania ludzie wydobywają pewne rzeczy nieświadomie, ignorując inne. W rezultacie mamy trudność w ukazaniu związków pomiędzy znaczeniem a kontekstem. Z uwagi na rozległość poruszanych zagadnień skoncentruję się na problemie uwarunkowań kulturowych i medialnych.

Uwarunkowania kulturowe znaczenia i kontekstu

Analizując uwarunkowania kulturowe możemy powiedzieć, że kontekst jest sposobem radzenia sobie z nadmiarem informacji (por. Meier 1963). Umożliwia on manipulowanie napływającymi informacjami bez jednoczesnego powiększania rozmiaru i złożoności systemu. Prowadzi to do takiego zaprogramowania pamięci systemu, które umożliwi jego uaktywnienie z pomocą niewielkiej liczby informacji. Kontekst stanowi zatem swego rodzaju przesłonę pomiędzy świadomością i światem zewnętrznym. Złożoność tego zagadnienia pogłębia występowanie selektywnej przesłony pomiędzy świadomą częścią własnego umysłu a jego częścią nieświadomą, na co zwraca uwagę m.in. Freud (1982).

W procesie komunikowania kultura ma zasadniczy wpływ na wybór informacji z otaczającego człowieka świata zewnętrznego. Płaszczyzna kulturowa stanowi o odcyfrowaniu znaczenia informacji i podejmowaniu decyzji o tym, co z nią zrobić. O trafności decyzji o wyborze przyswojenia lub pominięcia decyduje mechanizm kontekstowy. Jego zadaniem jest skuteczne radzenie sobie z nadmiarem informacji. Kultura, umożliwiając człowiekowi dokonywanie wyboru informacji ze świata zewnętrznego pozwala na uniknięcie przeciążenia systemu nerwowego, aby uniemożliwić jego zniszczenie.

W tym miejscu nasuwa się elementarne pytanie, jakie podłoże ma mechanizm kontekstowy? Odpowiedź wymaga bliższego przyjrzenia się procesowi kontekstowania. Ma on charakter złożony, ponieważ z jednej strony mamy do czynienia z wpływem czynnika genetycznego (systemu nerwowego) i doświadczenia, jakim dysponuje człowiek, z drugiej, występują czynniki sytuacyjne i środowiskowe. Mamy zatem do czynienia z czynnikami tzw. wewnętrznymi i czynnikami zewnętrznymi powiązanymi ze sobą różnymi, dynamicznie zmieniającymi się strukturami. Zrozumienie roli kontekstu wymaga analizy czynników i wzajemnych między nimi związków. Model taki prezentuje rys. 1.

Rys. 1. Czynniki tworzące kontekst.

Czynniki tworzące kontekst

Czynnik genetyczny

Praca mózgu opiera się na dynamicznie zmieniających się, chwilowo pobudzanych grupach neuronów, które powodują nieliniowe zmiany efektywności synaps. Mechanizm ten stanowi o zdolności do szybkich zmian percepcji, zachowań ruchowych oraz asocjacji czuciowo-ruchowych (Wróbel 1997). W rezultacie ma on wpływ na orientację człowieka w świecie zewnętrznym. Czynnikiem genetycznym ma przy tym istotny wpływ na dostrzeganie kontekstu. Obserwujemy to podczas dorysowywania przez dziecko nieistniejących kształtów na obrazku. Mamy wówczas do czynienia ze zdolnością mózgu polegającą na dostarczeniu brakujących informacji. Innym przykładem może być odczytanie obrazka jako kolorowego po dodaniu do obrazu czarno-białego barwy czerwonej.

Zaprezentowane przykłady wskazują na znaczny wpływ czynnika genetycznego na proces kontekstowania. Ta indywidualna umiejętność ma wpływ na proces kodowania i odekodowania informacji przez człowieka, a więc na zrozumienie

i wykorzystanie informacji w sytuacjach nowych, co ma ogromne znaczenie dla kariery szkolnej ucznia.

Czynnik środowiskowy

Środowisko od dawna uważane było za ważny czynnik w procesie powstawania określonych zachowań człowieka. Jednak dopiero od niedawna prowadzone są liczne badania mające na celu ukazanie związków środowiska z kontekstem i nadawaniem znaczenia komunikatom. Przyjmuje się, że środowisko dostarcza informacji wejściowych wraz z czynnikami kontrolnymi, które dostosowują owe wskazówki do systemowych wymogów środowiska oraz behawioralnych właściwości jego ludzkich komponentów. Innymi słowami, ten sam fragment środowiska dostarcza różnych informacji wejściowych różnym osobom oraz różnych informacji wejściowych tej samej osobie, jeżeli jej zachowanie zmienia się (Hall 2001, s. 105). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na związek pomiędzy zmianami ekologicznych właściwości, a pod ich wpływem zmianą programu informacji wejściowych dotyczących środowiska.

Czynnik sytuacyjny

Czynnik sytuacyjny wywiera ogromny wpływ na podejmowane przez człowieka decyzje. Pewne elementy są przez niego akceptowane, inne odrzucane. Kontekst tworzony jest w zależności od sytuacji widzianej poprzez pryzmat kultury. Dobrze to uwiadamnia analiza kodu proksemicznego czy kinetycznego. W kulturze europejskiej, obserwując rozmówców będących w odległości pół metra od siebie, wnioskujemy o ich związkach intymnych, natomiast w kulturze arabskiej jest to odległość określająca tylko związki osobiste.

Innym przykładem wpływu sytuacji na odcyfrowanie znaczenia przez człowieka jest wprowadzenie do rozmowy sygnałów mimicznych czy gestów. Mogą one oznaczać stan emocji, gesty obraźliwe czy wulgarne, wskazywać kierunek itp. Kod kinezyczny stanowi ważny element rozumienia w procesie komunikowania. Odbiór wygłaszanej pochwały nie musi oznaczać jednoznacznego, dosłownego, rozumienia, gdy jest ona wyrażona z przekąsem czy też odpowiednim gestem. Wówczas komunikat, że ktoś „jest inteligentny” nabiera przeciwnego sensu.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na kontekst sytuacji, jaki występuje w zależności od tego z kim rozmawiamy. Inaczej wypowiadamy te same słowa do przyjaciół, a inaczej kierując je do podwładnych czy obcych itd.

Z tego krótkiego wywodu wyraźnie widzimy, że kontekst wywołany określoną sytuacją stanowi ważny czynnik oceny tej sytuacji, interpretacji uzyskiwanych informacji oraz orientacji w otaczającym nas świecie. Wielu badaczy przyjmuje, że około 70% informacji przekazywanych podczas rozmowy przekazujemy za pomocą gestów, mimiki i tonu głosu (Thiel 1992).

Czynnik sytuacyjny jest ważny dla tworzenia kontekstu, ponieważ nasze wspomnienia są kodowane w jakimś kontekście. Do takiego widzenia roli czynnika sytuacyjnego nawiązuje model pamięci zaproponowany przez Endela Tulvinga nazywany zasadą specyficzności kodowania (Tulving, Osler 1968). John Henderson (2005) zwraca uwagę na występowanie kontekstu zewnętrznego, jak np. wyraz twarzy, ubranie, czas kontaktów, miejsce spotkania, oraz kontekstu wewnętrznego, np. nastrój, stopień koncentracji, uczucia.

W edukacji problem znaczenia kontekstu sytuacyjnego podejmowany był od dawna. Wynika to z jego wagi dla procesu kształcenia i wychowania, co zauważył H. Broudy (1977) mówiąc, że kontekst jest formą ukrytej wiedzy. W Polsce kontekst sytuacyjny szeroko omawiany był w dydaktyce przez Krzysztofa Kruszewskiego (1987) oraz w pedagogice medialnej przez Bronisława Siemienieckiego (1991). Wspomniani autorzy wykazali rolę kontekstu w uzyskiwanych przez uczniów wynikach kształcenia. Wykorzystanie kontekstu sytuacyjnego przez umiejętnie wykorzystanie środków dydaktycznych, może przynosić znaczne efekty uczenia się nie tylko na poziomie wiedzy biernej i jej rozumienia, ale jak wykazały badania (por. Siemieniecki 1991) także na poziomie zastosowania wiedzy w sytuacjach nowych i problemowych.

Czynnik doświadczenia

Od dawna znany jest związek doświadczenia z zachowaniami, gdzie dominującą rolę pełni kontekst. Już Aleksander Łuria (1976) zauważył, że koczownicy z gór Kaukazu nie potrafili poradzić sobie z rozwiązaniem zadań oderwanych od ich osobistych doświadczeń (zadanie z białymi niedźwiedziami). Doświadczenie, stanowiąc zbiór zdarzeń przeszłych jest zawsze bardziej lub mniej związany z kontekstem. To dzięki niemu przypominamy sobie, interpretujemy i rozumiemy rzeczywistość. Endel Tulving (Tulving, Osler 1968) wręcz przyjmuje, że wspomnienie zawsze jest zakodowane w jakimś kontekście.

Doświadczenie ma silne związki z naśladownictwem, które jest powszechnie funkcjonującym mechanizmem służącym rozpoznawaniu zamiarów innych ludzi. Rozpoznając bowiem ich zamiary możemy naśladować ich celowe działanie. Steven Pinker słusznie zauważył, że naśladownictwo pełni dwie funkcje:

- pierwsza ma charakter informacyjny i wiąże się z dążeniem do korzystania z wiedzy innych ludzi oraz dokonywanych przez nich ocen. Znaczna część tego, co nazywamy kulturą, jest po prostu wiedzą zgromadzoną w danej społeczności, a dotyczącą sposobów wytwarzania przedmiotów użytkowych, przygotowywania potraw itp.;
- drugie, wiąże się z dążeniem do przestrzegania norm obowiązujących w danej społeczności (Pinker 2005, s. 100–101).

Uwagi końcowe

Reasumując, korzyści jakie przynosi tworzenie i uczestnictwo w kulturze pozwala człowiekowi dobrze funkcjonować w świecie zewnętrznym. Dlatego ludzki genom stara się uruchomić nasze „urządzenie do nabywania kultury” tak szybko, jak tylko pozwala na to rozwijający się mózg (Pinker 2005, s. 99.). W tym uczestnictwie duże znaczenie ma kontekst, który stwarza lepsze warunki do przetrwania.

Pomimo wielu badań związek kontekstu z kulturą jest ciągle słabo rozpoznany, m.in. dotyczy to problemu manipulowania odbiorcą poprzez media, czy problemu roli i miejsca mediów w procesie przenikania kultur. Znaczenie tego związku zostało dostrzeżone przez wielu teoretyków podejmujących problemy przetwarzania informacji przez człowieka i opisane w licznych publikacjach np.: w dziedzinie filozofii m.in. Zbysław Muszyński (2000), Urszula Żegleń (2000), w dydaktyce Krzysztof Kruszewski (1987), w kognitywistyce Steven Pinker (2005).

Na zakończenie rozważań nad znakiem, znaczeniem i kontekstem warto zwrócić uwagę na potrzebę podjęcia szerszych badań nad procesem komunikowania w dwóch płaszczyznach: zależności między człowiekiem a jego środowiskiem oraz stosunku człowieka do samego siebie.

Bibliografia

- Broudy H. (1977), *Types of knowledge and purposes of education*, [w:] *Schooling and acquisition of knowledge*, R. Anderson (ed.), Hillsdale.
- Baddeley A. (1998), *Pamięć, poradnik użytkownika*, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Freud S. (1982), *Wstęp do psychoanalizy*, tłum. S. Kempnerówna, W. Znaniecki, PWN, Warszawa.

- Hall E. T. (2001), *Poza kulturą*, PWN, Warszawa.
- Henderson J. (2005), *Pamięć i zapominanie*, tłum. E. Wojtych, GWS, Gdańsk.
- Jakobson R. (1989), *W poszukiwaniu istoty języka*, wybór i red. nauk. M. R. Mayenowa, PIW, Warszawa.
- Kruszewski K. (1987), *Zmiana i wiadomość. Perspektywa dydaktyki ogólnej*, PWN, Warszawa.
- Luria A. R. (1976), *Problemy neuropsychologii i nerolingwistyki*, PWN, Warszawa.
- Meier R. (1963), *Information Input Overload: Features of Growth in Communications-Oriented Institutions*, „Libri” (Copenhagen), t. 13, nr 1, s. 1–44.
- Muszyński Z. (2000), *Komunikacja i znaczenie. Semantyczny aspekt komunikacji*, Wydaw. UMCS, Lublin.
- Pinker S. (2005), *Tabula rasa, Spory o naturę ludzką*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Reeves L. M., Hirsh-Pasek K., Golinkoff R. (2005), *Słowa i znaczenia – od pojęć pierwotnych do złożonych struktur*, [w:] Jean Berko Gleason (red.), *Psycholingwistyka*, Nan Bernstein Ratner, GWP, Gdańsk, s. 173–247.
- Siemieniecki B. (1991), *Środki dydaktyczne w procesie myślenia twórczego*, Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie, t. 134, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków.
- Słownik Języka Polskiego* (1978), PWN, Warszawa.
- Sternberg R. J. (2001), *Psychologia poznawcza*, WSiP, Warszawa.
- Szewczuk W. (red.) (1985), *Słownik Psychologiczny*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Thiel E. (1992), *Mowa ciała*, Luna, Wrocław.
- Tomasello M. (2002), *Kulturowe źródła ludzkiego poznania*, PIW, Warszawa, s. 268–269.
- Tulving E., Osler S. (1968), *Effectiveness of retrieval cues In memory for words*, „Journal of Experimental Psychology”, nr 77, s. 593–601.
- Wittgenstein L. (1953), *Dociekania filozoficzne*, tłumaczenie B. Wolniewicz, wyd. 2, PWN, Warszawa 2000.
- Wróbel A. (1997), *W poszukiwaniu integracyjnych mechanizmów działania mózgu*, [w:] T. Górka (red.), A. Grabowska, J. Zagrodzka, *Mózg a zachowanie*, PWN, Warszawa.
- Wygotski L. S. (1989), *Myślenie i mowa*, PWN, Warszawa.
- Żegleń U. (2000), *Wprowadzenie do semiotyki teoretycznej i semiotyki kultury*, Wydaw. UMK, Toruń.